

ארץ זבת חלב ודבש

ויבאנו אל המקום הזה ויתן לנו את הארץ הזאת ארץ זבת חלב ודבש: (דברים כו ט).¹

וארד להצילו מיד מצרים ולהעלותו מן הארץ ההוא אל ארץ טובה ורחבה אל ארץ זבת חלב ודבש: (שמות ג ח).²

למען הקים את השבועה אשר נשבעתי לאבותיכם לתת להם ארץ זבת חלב ודבש כיום הזה ואען ואמר אמן ה': (ירמיהו יא ה).³

רמב"ן דברים כו טו – היכן השבועה?

"אשר נתת לנו כאשר נשבעת לאבותינו" – לתת לנו וקיימת, ארץ זבת חלב ודבש – לשון רש"י. ואם כן שיעור הכתוב: ואת האדמה אשר נתת לנו, ארץ זבת חלב ודבש, כאשר נשבעת לאבותינו.⁴ ורבי אברהם אמר, כי טעמו להיותה כן תמיד, כלומר וברך את האדמה אשר נתת לנו, להיותה ארץ זבת חלב ודבש.⁵ ואין צורך בכל זה, כי בכלל הדבור או השבועה – הנתינה. אומר אדם לחברו: "נשבעת לי שדה שלך", "אמרת לי מנה". וכן: "כאשר דבר ה' אלי אבותיך לך ארץ זבת חלב ודבש" (לעיל ו ג), וכבר פירשנו (שם).⁶ ... ולא יקשה בעיניך בכאן כי לא נזכר בשבועות האבות "ארץ זבת חלב ודבש", כי מאחר שהארץ ההיא בעת ההיא ארץ זבת חלב ודבש, הנה נשבע להם בארץ זבת חלב ודבש. או "לאבותינו" יוצאי מצרים, שנאמר להם (שמות ג ח) אל ארץ זבת חלב ודבש, כענין "וירעו לנו מצרים ולאבותינו" (במדבר כ טו).⁷

¹ שלוש פעמים נזכר הביטוי "ארץ זבת חלב ודבש" בפרשתנו. הראשונה, בוידוי (הודאה, אמירה), המלווה את הבאת הביכורים, פרשה המהווה גם ציר מרכזי בהגדת ליל הסדר. ראו ראש מסכת ביכורים: "אלו מביאים ביכורים וקוראים ואלו מביאים ואינם קוראים". ראו דברינו **מסכת ביכורים** בפרשה זו. שיש פסוקים מאוחר יותר, שוב נזכר הביטוי בדין של וידוי מעשרות: "שנצטוו להתנדות לפני ה' ברוך הוא ולהגיד בפניו בבית מקדשו שהוצאנו חוקי המעשרות והתרומות מתבואותינו ומפירותינו, ושלא נשאר כלום מהם ברשותנו שלא נתנו אותו, וזה נקרא מצות וידוי מעשר" (ספר החינוך מצוה תרו). וזה לשון הפסוק שם: "השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל ואת האדמה אשר נתתה לנו פאשר נשבעת לאבותינו ארץ זבת חלב ודבש" (דברים כו טו). ראו דברינו **השקיפה ממעון קדשך** בפרשת זו. פעם שלישית נזכר הביטוי במצווה של כתיבת התורה על אבני המזבח בהר עיבל: "וכתבת עליהן את כל דברי התורה הזאת בעברך למען אשר תבא אל הארץ אשר ה' אלהיך נתן לך ארץ זבת חלב ודבש פאשר דבר ה' אלהי אבותיך לך" (דברים כו ג). וכבר הרחבנו לדרוש גם בנושא זה בדברינו **האבן תשמו את האבן** בפרשה זו בשנה האחרת. הפעם נתמקד ב"ארץ זבת חלב ודבש", ברכה המשולשת בפרשה, אבל נזכרת בתורה כבר קודם.

² זהו האזכור הראשון של הביטוי ארץ זבת חלב ודבש בתורה, במעמד הסנה, כאשר הקב"ה מבקש לשלוח את משה להוציא את בני ישראל ממצרים ולהעלותם אל "ארץ זבת חלב ודבש". וחוזר הביטוי תשעה פסוקים מאוחר יותר שם: "ואמר אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ הקנעני והחתי והאמרי והפרזי והחוי והיבוי אל ארץ זבת חלב ודבש". עוד נזכר הביטוי בפרשת החודש (פרשת בא) ערב יציאת מצרים (שמות יג), בחטא העגל (שמות לג), פעם אחת בספר ויקרא (פרק כ) פרשת קדושים, בספר במדבר סביב חטא המרגלים וטענות עדת קרח, דתן ואבירם (פרקים יג, יד, טז). כמו כן, מספר פעמים בספר דברים (חוץ מהפסוקים שהבאנו) בהם משה מתאר את מעלותיה של הארץ שהעם עומד על סף (פרקים ו, יא, לא).

³ בנביאים, נזכר הביטוי בספר יהושע (פרק ה), ירמיהו (פרקים יא, לב) וביחזקאל פרק כ. ומכולם, בחרנו להביא את זה שבירמיהו יא ח, בו נעשה ניסיון, שלא צלח, לכרות ברית חדשה עם עם ישראל ולמנוע את החורבן. ראו ספרי דברים פרשת האזינו פסוקא שכ: "בנים לא אמונ בם – שלא היו רוצים לענות אמן אחר הנביאים בשעה שהיו מברכים אותם. וכן הוא אומר (ירמיה יא ה) למען הקים את השבועה אשר נשבע לאבותיכם לתת להם ארץ זבת חלב ודבש כיום הזה. ולא היה בהם אחד שפתח פיו וענה אמן, עד שבא ירמיה וענה אמן". אפשר שבעקבות כישלון זה, טובע ירמיהו את מטבע הלשון "ברית חדשה" אשר תהיה לעתיד לבוא (ירמיהו לא ל). זו הרשימה פחות או יותר, של אזכור הביטוי ארץ זבת חלב ודבש במקרא, אם לא טעינו או החסרנו.

⁴ הלשון הקצרה של רש"י שנראית "תמימה ופשוטה" מקפלת בתוכה פירוש שלם שרמב"ן מסייע להוציא לאור ובהמשך גם להגן עליו. מדובר באזכור השני של ארץ זבת חלב ודבש בפרשתנו, בפרשת וידוי מעשרות (ראו הערה 1 לעיל). שם כתוב: "כאשר נשבעת לאבותינו ארץ זבת חלב ודבש". היכן נשבע הקב"ה לאבות שייתן להם ארץ זבת חלב ודבש, הרי אין "ארץ זבת חלב ודבש" בכל ספר בראשית! אבל כך מפרש רש"י, ורמב"ן מסביר שיש לשים את הפסיק במקום הבא ולקרוא את הפסוק כך: " ... וברך את עמך את ישראל ואת האדמה אשר נתתה לנו, פאשר נשבעת לאבותינו, ארץ זבת חלב ודבש". מביא הביכורים הוא משמח את הארץ כזבת חלב ודבש ומציין במאמר מוסגר שזו הארץ שהקב"ה נשבע לאבותינו. וטעמי המקרא מסייעים לשיטה זו, עם כל הקושי.

⁵ אבן עזרא מסביר שצריך לשים את הפסיק במקום אחר ולקרוא את הפסוק כך: " ... וברך את עמך את ישראל ואת האדמה אשר נתתה לנו פאשר נשבעת לאבותינו, ארץ זבת חלב ודבש". קיום שבועת האבות היא בעצם נתינת הארץ – כמות שהיא: ארץ הכנעני והאמורי והגרגשי והיבוי וכו'. "הברכה שאנחנו מבקשים מהקב"ה היא שהתוספת של ארץ זבת חלב ודבש מעבר להבטחה לאבות, זו שניתנה בהבטחה למשה בסנה ונכרכה ביציאת מצרים, שברכת תוספת זו תימשך ותמשיך בזכות מצות הביכורים וקיום תרומות ומעשרות כדן. זו התוספת לבנים מעבר להבטחה לאבות.

⁶ רמב"ן מגן על שיטת רש"י וטעונו הוא ש"בכלל השבועה הנתינה" וגם אם לא כתוב "נשבעת לתת", צודק רש"י שמוסיף מילים אלה לפסוק בוידוי המעשרות: "נשבעת לאבותינו לתת לנו וקיימת – ארץ זבת חלב ודבש" והשבועה לאבות הייתה לתת להם או לבניהם ארץ זבת חלב ודבש. כך הוא גם מסביר את הפסוק בדברים ו ג: "פאשר דבר ה' אלהי אבותיך לך ארץ זבת חלב ודבש". דיבר לתת לך. מעניין אגב שהוא לא מביא את הפסוק היחיד במקרא בו מופיעה המילה לתת כמקשרת בין האבות ובין ארץ זבת חלב ודבש, יהושע ה ו: "אשר נשבע ה' לאבותם לתת לנו ארץ זבת חלב ודבש" (אולי כי "אבותם" הם יוצאי מצרים ולא אבות האומה).

⁷ עדיין הקושיה על שיטת רש"י ורמב"ן במקומה עומדת: היכן הובטחה לאבות ארץ זבת חלב ודבש? רמב"ן נדחק לומר אחת מהשתיים. האחת, שנאמר שהארץ הייתה מקדמת דנא ארץ זבת חלב ודבש וזו אחת מסיבות הבחירה בארץ כנען, את זה כולם ידעו, זו תכונתה

מסכת מעשר שני פרק ה משנה יג – טעם בפירות

"השקיפה ממעון קדשך מן השמים". עשינו מה שגזרת עלינו, אף אתה עשה מה שהבטחתנו: "השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל" - בבנים ובבנות, "ואת האדמה אשר נתת לנו" - בטל ובמטר ובולדות בהמה. "כאשר נשבעת לאבותינו ארץ זבת חלב ודבש" - כדי שתתן טעם בפירות.⁸

מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי פרק יג – מהו חלב ומהו דבש?

ארץ זבת חלב ודבש - ר' אליעזר אומר: חלב זה חלב הפירות, דבש זה דבש תמרים.¹⁰ ר' עקיבה אומר: חלב זה חלב ודאי וכן הוא אומר: "וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא יִטְפוּ הַהָרִים עֲסִיס וְהַגְבְּעוֹת תִּלְכְּנָה חֶלֶב" (יואל ד יח). דבש זה דבש היערות וכן הוא אומר: "וְנִבְאָה הָעֵס אֶל הַיַּעַר וְהָיָה הַלֶּךְ דְּבַשׁ" (שמואל א יד כו).¹¹

רמב"ן שמות פרק ג פסוק ח – שיר הלל לארץ מפי חונן עפרה

וטעם זבת חלב ודבש - כי שיבח תחילה את הארץ שהיא טובה, לומר שהאוויר טוב ויפה לבני אדם וכל טוב ימצא בה, ושהיא רחבה, שיעמדו בה כל ישראל במרחב. או טעם רחבה שיש בה רחבות, שפלה ועמק ומישור גדולים וקטנים ואין רובה הרים וגאיות. וחזר ושיבח אותה שהיא ארץ מקנה שיש בה מרעה טוב, והמים יפים, ויגדל החלב בבהמות, כי אין הבהמות בריאות וטובות ומרבות החלב, רק באוויר טוב ועשב רב ומים טובים. ובעבור שימצא זה באחו ובמרום הרים אין הפירות שם שמנים ויפים מאד, אמר כי היא עוד שמינה שפירותיה שמנים ומתוקים עד שתזוב כולה בדבש מהם. והנה שיבח אותה על כל טוב ה', על דגן ועל תירוש ועל יצהר ועל בני צאן ובקר. וזהו צבי היא לכל הארצות (יחזקאל כ ו).¹²

הבסיסית של הארץ כפי תיאורה הצבעוני במדרש ובמפרשים, על בסיס הפסוק בשמות ג, שנראה להלן. אבל ההבטחה לתת את הארץ זבת חלב ודבש הייתה אכן רק לבנים ולכן היא נזכרת בפירוש ולראשונה בספר שמות – ספר הגאולה ותחילת המסע חזרה לארץ (ומה עם כל ההבטחות לאבות? שלוש לאברהם, אחת ליצחק ושתיים ליעקב, מצא אותן). יזכו הבנים יתר על האבות. הדרך השנייה שמציע רמב"ן היא שניסוג מעט ונאמר שאכן ההבטחה לארץ זבת חלב ודבש היא חידוש ותוספת של ספר שמות, של ההתגלות בסנה, של תהליך יציאת מצרים, אך האבות הם דור יציאת מצרים ולא אבות האומה של ספר בראשית. ראו שוב הפסוקים בדברים ו ג: "כֹּאשֶׁר דִּבֶּר ה' אֱלֹהֵי אֲבֹתֶיךָ לְךָ אֶרֶץ זֹבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ" והפסוק ביהושע ה ו: "אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאֲבוֹתֶם לָתֵת לָנוּ אֶרֶץ זֹבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ".

⁸ אם נרצה להמשיך את מחלוקת רש"י ואבן עזרא, בתיווכו של רמב"ן, אם לאבות האומה הובטחה ארץ זבת חלב ודבש, או שזו תוספת שניתנה לבנים (דור יציאת מצרים), הרי לנו לכאורה דעה של המשנה במסכת מעשר שני כשיטת רש"י. בלי פיסוק באמצע המשפט. כנגדה אפשר אולי להעמיד את מדרש תנחומא פרשת לך לך סימן ט: "לאברהם נאמר לך לך (אל הארץ אשר אראך), ולבניו נאמר אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ הכנעני והחתי והאמורי והפרזי והחוי והיבוסים אל ארץ זבת חלב ודבש (שמות ג)". אבל די לנו בנושא זה ואנו מבקשים לתת טעם אחר בפירות. הטעם שאומר שארץ זבת חלב ודבש היא תוצאה של המעשים שלנו ואינה הבטחה בלב מותנית. הארץ אמנם הובטחה לאבות, אבות ספר בראשית או אבות ספר שמות, אבל הטעם הנוסף בפירות, השפע הכמותי והאיכותי המגולם בביטוי זבת חלב ודבש הוא תוספת של זכות לבנים הנוחלים שבכל דור ודור. אפשר לשבת על הארץ והיא איננה זבת חלב ודבש ואפשר לזכות שתהיה כזו. ראו לשון תוספתא מסכת מעשר שני (ליברמן) פרק ה: "זבת חלב ודבש, מלמד: שהמעשרות נותנין טעם וריח ושמן דגן בפירות". השוו עם לשון המשנה: "כדי שתיתן טעם בפירות". ומשחרב הבית ניטל טעם הפירות ושמן הפירות (מסכת סוטה פרק ט משנה יב, ובגמרא סוטה דף מח ע"א).

⁹ כך נראה לנו לנקד, חלב הפירות, (אין נקוד במקור), כמו "וְאֶקְלָו אֶת חֶלֶב הָאָרֶץ" (בראשית מה יח, חלב ארץ מצרים!), אך עדיין איננו יודעים חלב הפירות מהו והמאירים עינינו יבורכו בברכת שנת זבת חלב ודבש.

¹⁰ זוהי דעת רוב המפרשים והמדרשים שבדומה ל"ארץ זית שמן ודבש", הכוונה לדבש מהצומח היינו מהתמרים ולהלן נראה גם מתאנים. אבל רבי עקיבא שדעתו מובאת בהמשך, סבור שהוא חלב הדבורים שבונים כוורותיהם ביערות. ראו "יערת הדבש" בשמואל א יד כז. דבש זה שהוא מן החי (בדומה לחלב שהוא מהחי) הוא חריג הלכתי בולט מהכלל: "כל היוצא מהטמא – טמא". למרות שהדבורה היא עצמה שרץ טמא, הדבש שלה מותר (ושלא כחלב בהמה טמאה שהוא אסור). ראו פירוש תורה תמימה הערות ויקרא פרק יא הערה סו שמנסה לתת לכך הסבר 'מדעי' שמחזיר גם את דבש הדבורה לצומח, לצוף שיונקת הדבורה ולא (רק) לחי. זה נושא לדיון בפעם אחרת. לעניינינו, שיטת ר' עקיבא ושיטת ר' אליעזר בן עזריה, עומדות זו כנגד זו האם זבת חלב ודבש הוא מהצומח או מהחי שנהנה מצמיחתה של הארץ. שני תנאים מיושבי הארץ נחלקים מה היא ברכתה המרכזית: מהצומח או מהחי.

¹¹ ובמדרש תנאים לדברים פרק כו: "ארץ זבת חלב ודבש ארץ שפירותיה שמינים כחלב ומתוקים כדבש". ורש"י בשמות יג ה: "זבת חלב ודבש - החלב זה מן העצים והדבש זה מן התמרים ומן התאנים". ובתוספתא מסכת מעשר שני שכבר ראינו: "נותנין טעם וריח ושמן דגן בפירות". ובפסיקתא זוטרתא (לקח טוב) במדבר פרשת שלח לך קו ע"ב התיאור שלקוח מהגמרא שעוד נראה להלן: "שהיה הדבש זה מן האילנות והעצים רועות תחתיהן וחלב של עצים זה מתחתיהם והדבש והחלב מתערב יחד".

¹² ובגמרא כתובות קיב ע"א: "אמר רב חסדא, מאי דכתיב: ואתן לך ארץ חמדה נחלת צבי (ירמיהו ג יט)? למה ארץ ישראל נמשלה לצבי? לומר לך: מה צבי זה אין עורו מחזיק בשרו, אף ארץ ישראל אינה מחזקת פירותיה. דבר אחר: מה צבי זה קל מכל החיות, אף ארץ ישראל קלה מכל הארצות לבשל את פירותיה". צבי, לאחר שנשחט, עורו מתכווץ ולא ברור איך כיסה את כל גופו, כך הארץ לא יכולה להכיל את השפע החקלאי שהיא מייצרת. ראו דברינו [לחם לשובע](#) וכן [בימי שלומציון ושמעון בן שטח](#) בפרשת בחוקות וכן [דגן תירוש ויצהר](#) בפרשת עקב. נראה שהתיאור הרחב והמקיף ביותר לארץ זבת חלב ודבש, שמור לרמב"ן, אשר כתב דברים אלה, מן הסתם, ביושבו בספרד ובעת שחלם על ארץ ישראל והתגעגע אליה ולא אחרי שעלה אליה וראה אותה בשוממותה וחורבנה (ראו דברינו [פיתוחי חותם](#) בפרשת תצוה). ואולי גם התחזק בשיטתו, כשיטת רש"י לעיל, שאין זה מטבעה הרגיל של הארץ, אלא רק כאשר ישראל יושבים בה ועובדים אותה ומקיימים מצוותיה היא זבה חלב ודבש. ראו עוד בגמרא כתובות להלן, שר' יהושע בן לוי כועס על הארץ שממשיכה להוציא פירותיה ולהתנהג כארץ זבת חלב ודבש גם אחרי החורבן: "ארץ, ארץ, הכניסי פירותייך, למי את מוציאה פירותייך, לגויים הללו שעמדו עלינו בחטאותינו?"

מסכת ביכורים פרק א משנה י – מנין מביאים ביכורים

ואלו מביאין וקורין מן העצרת ועד החג משבעת המינים מפירות שבהרים מתמרות שבעמקים ומזיתי שמן מעבר הירדן רבי יוסי הגלילי אומר: אין מביאין בכורים מעבר הירדן שאינה ארץ זבת חלב ודבש.¹³

מסכת כתובות דף קיא עמוד ב – תיחום ארץ זבת חלב ודבש

רמי בר יחזקאל הזדמן לבני ברק,¹⁴ ראה אותן עזים שהיו אוכלות מתחת לעצי התאנה, ונטף דבש מן התאנים וחלב מן העזים והתערבבו זה בזה.¹⁵ אמר: היינו זבת חלב ודבש. א"ר יעקב בן דוסתאי: מלוד לאונו מרחק שלשה מילין, פעם אחת קדמתי בנשף (קמתי מוקדם בבוקר), והלכתי עד קרסולי בדבש של תאנים. אמר ריש לקיש: לדידי חזי לי (אני עצמי ראיתי) איזור זבת חלב ודבש של ציפורי, והוא שיעור של ששה עשר על ששה עשר מילין.¹⁶ אמר רבה בר בר חנה:¹⁷ לדידי חזי לי זבת חלב ודבש של כל ארץ ישראל, והיא בשטח כמו בין העיר בי מיכסי ועד מבצר תולבנקי, כ"ב פרסה אורכו ורוחבו שש פרסה.¹⁸

רבי יהושע בן לוי הזדמן לגבלא¹⁹, ראה אשכולות (בין הגפנים) שהיו עומדים וגודלם כעגלים. אמר: עגלים עומדים בין הגפנים? אמרו לו: אשכולות (ענבים) הם! אמר: ארץ, ארץ, הכניסי פירותיך, למי את מוציאה פירותיך, לגויים (נוסח אחר לערביים) הללו שעמדו עלינו בחטאותינו? לשנה האחרת הזדמן לשם ר' חייא, ראה אותם, את האשכולות, שהם עומדים וגודלם כעזים. אמר: עזים בין הגפנים? אמרו לו: לך, אל תעשה לנו כמו חברך.²⁰

פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) במדבר פרשת קרח – טענת דתן ואבירם

"אף לא אל ארץ זבת חלב ודבש הביאותנו וגו' ". כאשר הבטחתנו במצרים (שם ג) ואומר אעלה אתכם מעני מצרים (שם) אל ארץ זבת חלב ודבש אל מקום הכנעני והפריזי. ותתן לנו נחלת שדה וכרם, העיני האנשים ההם תנקר.²¹

¹³ ובספרי דברים פרשת כי תבוא פסקא שא מצאנו: "ארץ זבת חלב ודבש, נאמר כאן ארץ זבת חלב ודבש ונאמר להלן (שמות יג ה) ארץ זבת חלב ודבש. מה ארץ זבת חלב ודבש האמורה להלן חמשת עממים, אף ארץ זבת חלב ודבש האמור כאן ארץ חמשת עממים. רבי יוסי הגלילי אומר: אין מביאים בכורים מעבר לירדן שאינו זבת חלב ודבש". איש הגליל מקנא לכבודו של הגליל? ראו גם במכילתא דרבי ישמעאל בא - מסכתא דפסחא פרשה יז: "ר' יאשיה אומר: נאמר כאן ארץ זבת חלב ודבש ונאמר להלן ארץ זבת חלב ודבש. מה להלן בארץ ה' עממים שהן ז' במקום אחר, אף כאן בארץ ה' עממים שהן שבעה במקום אחר". ולא ברור שם מה הגבולות המדויקים של ארץ חמישה העממים ואם גם חלקים של ארץ ישראל המערבית יצאו מכלל ארץ זבת חלב ודבש. ולגבי עבר הירדן המזרחי, כבר הרחבנו בדברינו [שבטי עבר הירדן המזרחי](#) בפרשת מטות, ושם הבאנו את תלמוד ירושלמי ביכורים פרק א הלכה ח שמנסה להעביר סכין דקה בשיטת ר' יוסי הגלילי בין נחלת חצי מנשה ש"לא נטלו מעצמן" ובין נחלת בני גד ובני ראובן שנטלו בעצמם ולכן לא יכולים לומר: "אשר נתת לי". ולהלכה, פוסק רמב"ם שמביאים בכורים מעבר הירדן המזרחי: "אף על פי שאינה זבת חלב ודבש, הרי גם היא ניתנה לנו ויכול הוא לומר: אשר נתת לי ה'". ואין הלכה כר' יוסי הגלילי" (פירוש המשנה לרמב"ם מסכת ביכורים פרק א). אבל נראה שגם רמב"ם מסכים שעבר הירדן המזרחי איננו בכלל ארץ זבת חלב ודבש.

¹⁴ תרגום הגמרא הוא עפ"י פיוש שטיינזלץ. מדובר בתקופה בה היו בבני ברק לא רק ישיבות ותלמודי תורה, כי אם גם עובדי אדמה. ואנחנו עוד זוכרים שהיו בבני ברק רפתות.

¹⁵ אולי מכאן לקח עגנון את תיאור העז בסיפורו מעשה בעז, כך אלו ואלו.

¹⁶ כך גם בירושלמי ביכורים א ח על המשנה שהבאנו במקור הקודם: "רבי יוסי בשם רבי שמעון בן לקיש. רבי יונה רבי זעירה בשם רבי תנינא: ששה עשר מיל חיצור חיצור לצפורין הן הן ארץ זבת חלב ודבש". רבי יונה שם מנסה אמנם להרחיב את 'גבולות ציפורי' עד בית שאן ובקעת גינוסר, אבל הגישה הבסיסית לא משתנה. ההבטחה לארץ זבת חלב ודבש של התורה מתמקדת (מצטמצמת) בגליל לאחר החורבן! וכשהגמרא שם מקשה מהפסוק בספר שמונה ג יז: "ואומר אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ טובה ורחבה אל ארץ זבת חלב ודבש"! היינו הארץ במובן הרחב. עונה ר' יונה או שמא ריש לקיש: "אשר בה זבת חלב ודבש". וכל הגדרות מצמצמות אלה, אולי תומכים ברעיון הבסיסי של 'תוספת לבנים' כנזכר לעיל. הארץ הבסיסית כולה אינה בהכרח זבת חלב ודבש

¹⁷ זה אותו רבה בר בר חנה שידוע מסיפורי הגוזמאות שלו, ראו בבא בתרא עג ע"ב, דברינו [מתי מדבר](#) בפרשת שלח לך.

¹⁸ ראו מקבילה בגמרא מגילה ו ע"א ושם מסופר על שבט זבולון שבא לפני הקב"ה והתירעם ואמר: "לאחיי נתת שדות וכרמים ולי נתת הרים וגבעות". והגמרא מראה שם, כמו כאן, שבשטח קטן ומרוכז, בינות להרים, כמו אזור ציפורי, תיתכן ארץ זבת חלב ודבש כמו כל שאר נחלות השבטים, ולא שרק אזור ציפורי הוא ארץ זבת חלב ודבש. עוד שם בגמרא סיפורים רבים בשבח תפוקתה החקלאית של הארץ כגון רבי מאיר שראה בית סאה בבקעת בית שאן שהפיקה שבעים כור חטים. ועוד שם הסיפור על מלמד התינוקות של ריש לקיש שלא בא שלושה ימים לבית המדרש שכן היה עסוק בבציר "אינסופי" של דלית גפן אחת!

¹⁹ לפי שטיינזלץ זהו מקום בגולן – עבר הירדן המזרחי שלעיל ראינו בשיטת ר' יוסי הגלילי שאיננו ארץ זבת חלב ודבש.

²⁰ שכבר נתקיימה בנו קללתו וקטנו האשכולות מעגלים לעזים. מדרש ספרי בפרשת האזינו פסקא שיח מדגיש שרוב שפע של טוב, ארץ זבת חלב ודבש, יכולים גם לגרום למרידה בקב"ה ולחורבן: "אמר לו הקב"ה למשה: אמור להם לישראל: כשאתם נכנסים לארץ אי אתם עתידים למרוד אלא מתוך אכילה ושתיה ומתוך שלווה, שנאמר: (דברים לא כ) כי אביאנו אל האדמה אשר נשבעתי לאבותינו זבת חלב ודבש ואכל ושבע ודשן ופנה אל אלהים אחרים". והנה כאן, לאחר החורבן, במזרחה של ארץ ישראל (שטיינזלץ מציע שגבלא היא בגולן, אבל נראה יותר שהיא איזור בדרום מזרח ים המלח, ראו גמרא יבמות מו ע"א על גרים שמלו ולא טבלו), הארץ שופעת כארץ זבת חלב ודבש, עד שחכמי ישראל כועסים עליה. האם חזרנו לשיטת אבן עזרא שבראש דברינו?

²¹ נחזור ונסיים בפרשה ובענייני דיומא. כאמור בהערה 2 לעיל, אחד האזכורים של הביטוי ארץ זבת חלב ודבש הוא בדברי דתן ואבירם כנגד משה שהוציאם מארץ מצרים שהיא זבת חלב ודבש, ולעומת זאת, אל ארץ זבת חלב ודבש שהבטיח, לא הביאם. ראו

אוצר המדרשים (אייזנשטיין) משה – משה משתוקק לארץ זבת חלב ודבש

... ועמד משה וקרע את חלוקו ונטל מעילו וכסה את ראשו כאבל, ונכנס לתוך אהלו והיה בוכה ואומר: אוי לרגלי שלא דרכו בארץ ישראל, אוי לידי שלא קטפו מזמרותיה, אוי לגרוני שלא אכל מפירות ארץ זבת חלב ודבש.²²

שבת שלום
מחלקי המים

במדבר טז יג-יד: "המעט כי העליטנו מארץ זבת חלב ודבש להמיתנו במדבר אף לא ארץ זבת חלב ודבש הביאתנו ותתן לנו נחלת שדה ונָכְרָם". (המרגלים, אגב, מודים שהארץ היא זבת חלב ודבש (במדבר יג כז), וטענתם היא מכיוון אחר). אלה דברים כמדקרות חרב בלבו של משה שלא התפתה בתחילה בסנה להוציא את בני ישראל ממצרים ולהביאם אל ארץ זבת חלב ודבש, וכעת שומע את דברי הנאצה של דתן ואבירם שלא הביאם אל ארץ זבת חלב ודבש! בפרט אולי לשיטת רמב"ן שהאבות להם הובטחה ארץ זבת חלב ודבש היו דור העבדים יוצאי מצרים. בה בעת, על רקע דברי נאצה אלה, מקבלים פסוקי הווידוי וההודאה בפרשתנו, פרשת הביכורים ווידוי מעשרות, משנה תוקף. אנחנו עומדים מודים שכן באנו אל ארץ זבת חלב ודבש וקוימה ההבטחה שדור המדבר לא זכה לה. ואם נזכור שכל אלה הם דברי משה אשר שם את הדברים בפי דור הבנים שעתיד להיכנס לארץ בעוד שהוא לא נכנס ולא זכה לקיים מצוות ביכורים ומעשרות, נקבל משמעות כפולה ומשולשת, מהסנה, דרך מחלוקת קרח דתן ואבירם ועד הפרשה שלנו (ובכל דור ודור כשיטת אבן עזרא לעיל).

²² הרי זה עוד אחד מהמדרשים הרבים המתארים את כמיהתו הגדולה של משה להיכנס לארץ וסירובו למות, הוא משה שהתבשר ראשון בסנה על "ארץ זבת חלב ודבש" ועכשיו לא יראנה? ונסיים בסיפור נאה. מספרים שבאחד מהטישים של הרבי מגור (הבית ישראל?) בירושלים התארח אצלו חסיד חשוב מארה"ב והרבי כיבד אותו בפירות ואמר: אכול מפירות שנשתבחה בהם ארץ ישראל. ביקש אותו חסיד לספר בשבחה של ארץ ישראל שתוצרי חקלאותה מגיעים עד קצה העולם וכל יהודי שבוחר לקנות תוצרת הארץ יכול לאכול מפירותיה בכל מקום, ואמר: גם בברוקלין אפשר היום לאכול מפירות הארץ. ענה לו הרבי ממדרש זה שרואים שמשה השתוקק לאכול מפירות הארץ ולא זכה. ושאל הרבי: באמת, מדוע לא הביאו למשה מפירות הארץ, כפי שעשו המרגלים. אם לא יזכה להיכנס לארץ לפחות יטעם מפירותיה! אלא שאינו דומה האוכל פירות ארץ ישראל בחו"ל, למי שאוכלם בארץ. משה רצה לאכול את פירות ארץ ישראל בארץ ישראל! יתכבד מר ויאכל מפירות ארץ ישראל בארץ ישראל.